

МАРКАЗИЙ ОСИЁДА АЁЛЛАРГА НИСБАТАН ҚЎЛЛАНИЛГАН МУРОЖААТ СЎЗЛАР ВА ТАРИХИЙ АТАМАЛАР

Н.Ў.Хидирова

т.ф.н.дотцент,

ТДПУ “Ўзбекистон тарихи” кафедраси ўқитувчиси.

тел: 90 988-02-34.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10694474>

Аннотация. Мазкур мақолада ўрта асрларда аёлларга нисбатан қўлланилган мурожаат сўзлар ва тарихий атамалар манбаларга таяниб таҳлил этилган. шунингдек, Қадимги туркий халқларда аёл жинси, унвони ҳамда насаби ва ҳасабини билдирувчи эпитет ҳамда сифатлар ҳақида маълумотлар берилган.

Калим сўзлар: она, опа, сингил, буви, хола, қиз, малика, урф-одат, ижтимоий, оила.

ADDRESSING WORDS AND HISTORICAL TERMS USED IN RELATION TO WOMEN IN CENTRAL ASIA

Abstract. In this article, references to women in the Middle Ages are analyzed with reference to words and historical terms. The ancient Turkic peoples also reported on the feminine gender, title, epithet and adjectives denoting origin and Khasabi.

Keywords: mother, sister, grandmother, aunt, daughter, queen, tradition, society, family.

ОБРАЩЕНИЕ К СЛОВАМ И ИСТОРИЧЕСКИМ ТЕРМИНАМ, ИСПОЛЬЗУЕМЫМ ПО ОТНОШЕНИЮ К ЖЕНЩИНАМ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация. В этой статье упоминания о женщинах в средние века анализируются со ссылкой на слова и исторические термины. древние тюркские народы также сообщали о женском роде, титуле, эпитете и прилагательных, обозначающих происхождение и хасаби.

Ключевые слова: мать, сестра, бабушка, тетя, дочь, королева, традиция, общество, семья.

Ўзбек тили тарихидан маълумки, қон-қариндошлик билан боғлиқ терминлар келиб чиқиш тарихига кўра қадимий бўлиб, улар туркий халқларда қабила-уруғчилик муносабатлари шаклланаётган дастлабки босқич даврини ифода этувчи атамалар сифатида яратила бошлаган¹. Аёлларга нисбатан қўлланилган мурожаат сўз ёки шаклларни насаб ва ҳасабига кўра, қуйидагича тасниф қилиш мумкин:

- қариндошлик даражалари (насабига қараб);
- ижтимоий аҳволи ва бажарган вазифасига қараб номланишлар (ҳасабига² қараб).

¹Жалилова Н. Ўзбек тилида қон-қариндошлик терминларининг пайдо бўлиш даврига кўра типологияси. Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKÜLAD) Cilt 1 Sayı 1, 2017 s. 1–14. <https://dergipark.org.tr/tr/«Авесто»> бўйича қариндошликнинг тўққиз босқичи қайд этилган: 1) ота-оналар; 2) фарзандлар; 3) ака-ука ва опа-сингиллар; 4) бобо ва буви; 5) неваралар; 6) тоғалар ва холалар; 7) амакиваччалар ва аммаваччалар; 8) жиянлар; 9) ака-ука ва опа-сингил неваралари. Зардушт таълимотида қариндошлик муносабатлари оталик, меросхўрлик, ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар, қонунларни бузганликдаги жавобгарлик масалаларини тартибга солишда қатъий аҳамиятга эга бўлган. Қаранг: Ртвладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. Тошкент. 2001. – Б.229.

²حساب - юқори табақага мансублик, номланиш; асл насаб, кадр-қиммат. Персидско-Русский словарь. Под редакцией Ю.А. Рубинчика. Москва. – С.503.

Марказий Осиё халқлари урф-одат ва анъаналарига мувофиқ аёлнинг оила ва жамиятдаги мавқеи асосан ёши билан боғлиқ бўлган. Чунки аёлнинг улғайган сари оиладаги мавқеи ҳам ошиб борган ва унинг фарзандли бўлиши эса бу ҳолатнинг янада мустаҳкамланишига хизмат қилган³. Қадимдан Шарқда аёл, энг аввало, она сифатида улуғланган, шу боис аёллар кўп ҳолларда сабр-бардош ва меҳр-муҳаббатнинг тимсоли сифатида гавдаланар эди. Иккинчидан эса улар ҳаётда опа-сингил, турмуш ўртоқ, фарзанд каторида ҳам кўрилган. Манбаларда қайд қилинишича, туркий халқларда аёлларга тил теккизиш ёки уларни ҳақорат қилиш катта айб саналиб, баъзан гуноҳ ҳам ҳисобланган⁴.

Хусусан, аёл ҳаёти давомида маълум бир мақом даражалари (момо, эна, она, қиз, опа-сингил, амма, хола ва ҳоказо)га эга бўлган ва бу қариндошлик ришталари билан боғланган. Қариндошликнинг биринчи бўғини **буви** бўлиб, унга нисбатан маҳаллий сўзлашув шеваларида момо, эна, катина (катта эна), анна⁵ каби сўзлар қўлланилган.

Қадимги туркий тилларда эса кекса аёлга нисбатан ачи (*ачи*) сўзи ҳам ишлатилган⁶.

Бобур «Бобурнома»да битишича, она томонидан бўлган бувиси Эсон Давлат бегим ва ота томондан бўлган бувиси Шоҳ Султон бегимларга улуғ онам, улуғ энам деб мурожаат қилган⁷.

Қиз *قىز* (*қиз*) сўзи асосан қиз бола фарзандга нисбатан қўлланилиб, бу сўз қимматбаҳо нарса ёки *чўри*⁸ маъноларини ҳам англатган⁹. «Девону луғотит турк»да *قىز قرقين* (*қиз қирқин*) сўзи чўри, *او قىز* (*эв қизи*) бўйи етган қиз, озод қиз ва сотиб олинган чўри қизларга нисбатан ҳам ишлатилганлиги қайд этилади. Шунингдек, *تىلكو* (*тилкӯ*) қизларга киноя тарзида қўлланилиб, тукқан аёлдан ёки доядан тулкими ё бўрими деб сўралган. Қизлар айёр ва ялинчоклик сифатларига эга бўлганлиги учун тулкига, ўғил болалар эса ботирлик характерида эга бўлганлиги учун бўрига қиёс қилинган¹⁰.

Она (*آنا*) «Авесто»да «Матри» дейилиб, «тарбияловчи» маъносида изоҳланган¹¹.

Ўғуз тилида *ابا* (*аба*) қарлуқ туркманларида эса *انا* (*ана*) дейилган¹². С. Муталлибовнинг фикрича, XI асрда кўпгина туркий қабилалар она сўзини асосий вариант

³Бу ерда асосий ҳолат эътиборга олинди, фарзанд кўрмаган аёллар ҳам ўзига хос мавқега эга бўлганлиги ва тарихий ҳужжатлар буни тасдиқлашини эслатиб ўтиш жоиз.

⁴Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари). Араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи: У. Уватов. Биринчи китоб. Тошкент. 1992. – Б.258 – 259.

⁵Фаргона водийсининг айрим худудларида (масалан: Данғара тумани Қум-қияли қишлоғида) буви сўзидан кўра Катина (ўтган асрнинг 80–90-йилларида ҳам бу сўз истеъмолда учрар эди, ҳозирда деярли ишлатилмайди) ва Анна сўзлари кўп қўлланилади. Қашқадарё воҳаси шеvasида бувиларга «катта эна» деб мурожаат қилиш ҳозиргача сақланиб қолган.

⁶Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1-жилд. – Б.114.

⁷Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Нашр.тайёр.: П. Шамсиев, С. Мирзаев, Эйжи Моно, С. Ҳасанов. «Бобурнома», В. Раҳмонов ва К. Муллахўжаева таъдиди. Тошкент. 2008. – Б.43, 70.

⁸Чўри – қул хотин, тутқунликдаги аёл; хизматкор хотин, оқсоч. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II том. – Б.387.

⁹Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1-жилд. – Б.315. С. Муталлибов кигиз (намат) сўзи киз шаклида ҳам учрашини ва Алишер Навоий ҳам асарларида ушбу сўзни киз тарзида қўллаганини келтиради. Қаранг: Муталлибов С. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк (XI аср ёзма ёдгорликлари асосида). Тошкент. 1959. – Б.18.

¹⁰Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1-жилд. – Б.404.

¹¹Ҳомидов Ҳ. «Авесто» файзлари. Тошкент. 2001. – Б.62.

¹²Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1-жилд. – Б.113.

сифатида ишлатган ва апа қарлуқларда, ума тубут қабиласида муомалада бўлган¹³. Бундан ташқари «Девону луғотит турк»да «аба» термини уч хил маънода қўлланилган. Аба-она, аба-ота, аба-айиқ. Онаси катта уруғдан отаси оддий халқ вакилидан бўлган одамдан туғилган фарзанднинг исми **إنال** (*инал*) бўлган¹⁴. Л. Будагов ушбу сўз қирғизларда шоҳ, хон маъносини англатганлигини айтиб ўтган¹⁵.

Қайнона **فنن** (*қазин*)¹⁶ дейлиб, унга қадимдан алоҳида ўзига хос эътибор ва муомала-муносабат бўлганлиги манбаларда келтирилади. Жумладан, Маҳмуд Кошғарий «қариндошларга оға-ини келди деса унга эътибор берилмади. Она (ота) [қайнона-қайнота] келди дейилган эди, дарров унга қаради» деган мақолни айтиб ўтган¹⁷.

اراغوت (*урағут*)¹⁸, **اخشاغو** (*охшағу*)¹⁹, **كس** (*кис*)²⁰ каби сўзлар қадимги туркий тилда **хотин** маъносини билдирган. С. Муталлибов *урағут* сўзи «Девони луғотит турк»да кўп учрашига урғу бериб, *киши, эшлар, тиши* сўзлари ҳам хотин маъносида ишлатилганлигини қайд этади²¹. Шунингдек, жувон аёл ва хотинга нисбатан **قنز** (*қазуз*) сўзи ҳам қўлланилганини таъкидлайди²².

Опа **اكا** (*эка*), **ازا** (*эза*), **اجا** (*ача*); **келин** **اكتك** (*эгамлик*), турмуш қуриш **اغشاندی** (*оғушланди*)²³, талоқ қилиниш, ажрашиш эса **بشندی** (*бошанди*) дейилган. Бошанди сўзи фарзандини туғиб бўлган аёлга нисбатан ҳам қўлланилган.

Опадан ташқари қариндош аёлларга нисбатан сингил, хола, амма сўзлари ҳам ишлатилади. Сингил ҳам опа каби меҳрибон бўлиб, «Авесто»да «Совасри» шаклида қўлланилади ва «муқаддам, хайрихоҳ» маъносини англатади²⁴.

Холанинг ўғли **چقان** (*чиқан*) дейилган²⁵. Кўпинча етим қолган болани парваришlash хола ёки амма зиммасига юклатилган ва бу ҳолат нафақат қозилик хужжатларида, балки мумтоз бадий адабиётда ҳам ўз аксини топади. Жумладан, Абдурахмон Жомийнинг «Юсуф ва Зулайҳо» достонида онасидан етим қолган икки яшар Юсуфни аммаси ўз фарзандидек бағрига босиб, меҳр билан катта қилганлиги бадий талқин қилинади²⁶.

Тарихий манбаларда ҳукмдорларнинг хола ва аммаларига кўрсатган чексиз ҳурмати ҳақида ҳам маълумотлар учрайди. Хусусан, бобурий маликалардан бири *Гулбаданбегим*

¹³Муталлибов С. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк (XI аср ёзма ёдгорликлари асосида). – Б.140.

¹⁴Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1-жилд. – Б.144.

¹⁵Будагов Л. Сравнительный словарь турецкого-татарских наречий. Том-1. – С.212.

¹⁶Ушбу сўз қайнона, қайнота, қайниларга нисбатан қўлланилган. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1-жилд. – Б.383.

¹⁷Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1-жилд. – Б.383.

¹⁸Кўрсатилган манба. – Б.157.

¹⁹Кўрсатилган манба. – Б.156.

²⁰Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1-жилд. – Б.318.

²¹Муталлибов С. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк (XI аср ёзма ёдгорликлари асосида). – Б.140.

²²Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1-жилд. – Б.346.

²³Кўрсатилган манба. – Б.288.

²⁴Ҳомидов Х. «Авесто» файзлари. – Б.62.

²⁵Кўрсатилган манба. – Б.382.

²⁶Абдурахмон Жомий. Юсуф ва Зулайҳо. Оғоҳий таржимаси. Тошкент 1974. – Б.15.

«Хумоюннома» асарида отаси Бобурнинг ҳар жума кунлари аммаларини кўришга борганлигини фахр билан тилга олади²⁷.

Опа, сингил, хола, келин каби нисбий даражалар сўзлашув услубида бегона аёлларга нисбатан ҳам ҳурмат маъносида қўлланилганлигини кузатиш мумкин.

Қадимги туркий халқлар урф-одати ҳамда ислом ахлоқ-одоби ва тартиб-қоидаларига кўра, хотин кишининг омонлиги, соғлиғини билиш учун айнан «хотининг қандай?» – деб сўралмаган. Ўрта Осиёга ташриф буюрган саёҳатчилар бунга эътибор қаратиб, туркий халқлар ҳаётида эркаклар ўз хотинларини «ҳарам», «оила», «чолик-чужук»; форслар эса «хона», «аёлу-авлод» (аёл-оила, авлод-бола); туркманлар «ова»; Ўрта Осиёликлар «бола-чақа» деб айтишини таъкидлаб ўтади²⁸. Ўз навбатида, хотинлар ҳам ўз эрларини исми билан чақирмаган ва бу эрга нисбатан ҳурматсизлик маъносини билдирарди. Натижада табу²⁹ сўзлар вужудга келиб, келинчақлар эрини «энамнинг ули», «байим», айрим ҳудудларда бош фарзанднинг исми билан, кексалар эса «чолим» деб атаган³⁰.

Аёлларнинг ижтимоий аҳволи ва бажарган хизмат ё вазифасига қараб ҳам улар алоҳида сўзлар ёки атамалар билан номлангани кузатилади. Маҳаллий урф-одат ва анъаналарга кўра, маҳалларда бўладиган тўй ёки мотам моросимларига оқсоқоллар бошчилик қилган бўлса-да, аёллар учун махсус **кайвони** (ёки дастурхончи)лар³¹ тайинланган³². Кайвони аёл, биринчи навбатда, аёллар орасида ҳурматга сазовор бўлиши керак эди. Бундан ташқари ундан ўткир хотира, тез фикрлай олиш, ташкилотчилик қобилияти, қатъий тартибли бўлиш, маҳаллий урф-одат ва анъаналарни яхши билиш ҳам талаб этилган. Шу билан бирга, кайвони аёлга ёрдамчи сифатида бева, ишга муҳтож, ҳаракатчан, эпчил, жисмонан чаққон бўлган, астойдил хизмат қиладиган ёрдамчи ходим аёл ҳам тайинланарди³³.

Доялик³⁴ ҳам тиб илми билан боғлиқ, ўзига хос, қадимдан келаётган касб тури ҳисобланиб, у билан ёши катта аёллар шуғулланган³⁵. Доя сўзи асосан аёлларни туғдириш билан шуғулладиган аёлларга нисбатан қўлланилган бўлса-да, айрим манбаларда энагалар ҳам доя сифатида тилга олинади. Кайковуснинг «Қобуснома» асарида «агар кизинг бўлса, уни мастура дояларга топширғил, токи яхши парвариш қилғайлар ва катгароқ

²⁷Гулбаданбегим Заҳириддин Бобур қизи. Хумоюннома. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ўғли – Хумоюн подшоҳнинг аҳволи. Форс тилидан С. Азимжонова таржимаси. Тошкент. 1998. – Б.37 – 38.

²⁸Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. Текст приводится по изданию А. Вамбери. Москва. 2003. – С.67.

²⁹Табу – ўзига хос диний ёки ижтимоий тақиқ.

³⁰Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. Тошкент. 1996. – Б.288.

³¹Кайвони – дастурхончи; уй бекаси; кўп нарса биладиган; билимдон. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. З.М. Маъруфов таҳрири остида. II том. Москва. 1981. I том. – Б.358.

³²О.А. Сухареванинг таъкидлашича, оқсоқол эркаклар томонидан, кайвони эса аёллар томонидан сайланган (ёки танланган). Қаранг: Сухарева О.А. Квартальная община позднефеодалного города Бухары (в связи историей кварталов). Москва. 1976. – С.34.

³³Кўрсатилган манба. – С.34.

³⁴Доя – тўлғоқдаги аёлларни туғдирувчи хотин; энага; акушерка; гўдакларни тарбияловчи аёл. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. З.М. Маъруфов таҳрири остида. II том. Москва. 1981. I том. – Б.235.

³⁵Шундай бўлса-да, бу касб авлоддан-авлодга ўтган бўлиши керак ва кизлар ёки жувонлар бу ишга ёшлигидан ўргатилиб борилгани эҳтимолдан холи эмас. Хусусан, Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар» асарида Кумушни туғдирган доя ва дояча аёл ҳақида ёзади. Қаранг: Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Тошкент. 2008. – Б.203. <http://ferlibrary.uz>. Дояча сўзи ўзбек тилининг изоҳли луғатида ёш доя, ёш энага деб талқин этилган. Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I том. – Б.235.

бўлгондан сўнг муаллимга топширғил» деб маслаҳат берилади³⁶. Фикримизча, доялар ижтимоий табақаларга қараб аёлни туғдирувчи ёки болани тарбияловчи энага вазибаларини ҳам бажарган. Айрим доялар юқори табақа аёлларини туғдириб, уларнинг фарзандларига энагалик ҳам қилганлар. Гарчи бу ҳақда тарихий манбаларда тўлиқ маълумотлар келтирилмас-да, бадиий адабиётлар орқали бунинг исботини топиш мумкин.

Масалан, «Юсуф ва Зулайҳо»да энага (асарда: доя) «мен сени биринчи бўлиб юзинги кўрганман ва киндигингни кесганман. Сутимни сенга овқат қилиб берганман. Мени оғушимда ухлар эдинг, қаерга юрсам бағримда эдинг. Кечаю кундуз хизматингда эдим», деб *Зулайҳога* писанда қилган лавҳалар бор³⁷.

Халқ оғзаки ижоди ва тарихий манбаларда айрим *энагаларнинг*³⁸ номлари сақланиб қолган. Шулардан бири *Бобожя хотундир*. Бу аёл *Ойша бибининг* энагаси бўлиб, ҳозирги кунда унинг қабри Қозоғистон Республикасининг Жамбул вилояти ҳудудида жойлашган³⁹.

Ривоятларга кўра, *Ойша биби* Сулаймон Боқирғонийнинг⁴⁰ қизи бўлиб, Тароз хукмдори Қорахон Муҳаммад билан бир-бирларини севиб қолишади. Лекин уларнинг никоҳига отаси⁴¹ рози бўлмайди. *Ойша биби* уйдан яширинча қочиб кетаётган вақтда уни йўлда илон чақиб ўлдиради. Қорахон Муҳаммад қиз вафот этган ерга уни дафн қилиб, мақбара қурдирган. *Бобожя хотун* қизнинг энагаси сифатида то вафотигача *Ойша биби* мақбарасининг ёнида яшайди. Вафот этгач, у ушбу мақбарадан йигирма қадам узоқликдаги масофада дафн этилади. *Бобожя хотуннинг* номи ўз фарзандидек бўлиб қолган ва тарбия қилган қизга садоқат рамзи сифатида ардоқланиб, ҳозирги кунгача оғиздан-оғизга ўтиб келмоқда. *Бобожя хотун* мақбарасининг қурилиши Ўрта Осиё архитектурасида кам учрайдиган ноёб икки қобикли гумбаздан иборат⁴².

Самарқандда жойлашган Шоҳи Зинда мажмуасида кичикроқ гўрхона ҳам қурилган бўлиб, унинг шифти нозик сталактит (сув томчиларига ўхшаш) оқ фон кўринишидаги кўк рангга бўялган⁴³. Ушбу гўрхона халқ оғзаки ривоятларига кўра, Амир Темурнинг кўкрак сути билан эмизган энагаси *Улжон энага* ва унинг қизи *Биби Синобга* тегишлидир⁴⁴.

Шарафуддин Али Яздий теурий шаҳзодалардан бири Шоҳруҳ (1377 – 1447)нинг иккинчи ўғли Иброҳим мирзо (1394 – 1435)ни Тумон оғо томонидан тарбия қилишга

³⁶Кайковус Унсуролмаолий. Қобуснома. Нашрга тайёрловчилар: Долимов С., Долимов У. Тошкент. 1994. – Б.89.

³⁷Абдурахмон Жомий. Юсуф ва Зулайҳо. Огаҳий таржимаси. – Б.31.

³⁸Энага-кимса (бирова)нинг боласини тарбиялаб катта қилган хотин; момо, ача. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II том. – Б.446.

³⁹Бобожя хотун ва Ойша биби тўғрисида 28 га яқин афсона мавжуд. Қаранг: <https://kazakhstan.travel>, <https://kapital.kz>

⁴⁰Сулаймон Боқирғоний XII асрда яшаб фаолият юритган тасаввуф вакили. У Хоразмнинг Боқирғон қишлоғида туғилган. Халқ орасида Ҳаким ота номи билан машҳур бўлган. Баъзи ривоятларда Ойша биби Занги отанинг қизи сифатида келтирилади.

⁴¹Айрим ривоятларга кўра отаси вафотидан кейин Ойша биби шайх Ой хожа томоидан тарбияга олинган ва айнан шу шахс бу никоҳга рози бўлмаган.

⁴²Глауддинов Б., Глауддинова М. Қазақстан. Художественная культура Центральной Азии и Азербайджана IX–XV веков. Том. IV. Архитектура. Самарқанд-Ташкент. 2013. – С.16.

⁴³Пугаченкова Г.А. Ремпель Р.И. Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана. Ташкент. 1958. – С. 111.

⁴⁴Кўрсатилган манба. – С.111.

олинганлигини келтирар экан, унга *Сотқин ого*⁴⁵ энага қилиб, турмуш ўртоғи амир Усмон Аббос эса отабек этиб тайинланганини айтиб ўтган⁴⁶.

Дунёнинг бошқа ҳудудларида ташкил топган исломий давлатлар тарихида ҳам шаҳзодаларни эмизиб катта қилган ва юксак мақомга эга бўлган энагалар ҳақида маълумотлар учрайди. Хусусан, Тунис шаҳзодасининг энагасига «Мусҳаф ал-ҳадина» нисбати берилган ва у юксак дид билан безатилган Қуръони карим нусхаларини чоп эттирган⁴⁷. Ҳиндистондаги мусулмон шаҳзодаларнинг энагалари Лаҳор⁴⁸ ва Манду⁴⁹ шаҳарларида мухташам бинолар барпо эттирганлар. Мандуда XV асрда бунёд этилган «энаганинг кичик синглиси кўрғони» деб аталган серҳашам бино мавжуд⁵⁰.

Қадимги туркий халқларда аёл жинси, унвони ҳамда насаби ва ҳасабини билдирувчи сўзлар махсус қўлланилгани фанда маълум. Шулардан бири *-чин* аффикси бўлиб, ушбу қўшимча аёл жинсидаги исмлар яшашга хизмат қилган⁵¹. Бунга Барчин исмини мисол қилиб келтириш мумкин. Бундан ташқари, маликалар исми ёнига хотун (*qatin*) унвони қўшиб айтилган. Аслида хотун генетик жиҳатдан сўғд тилига мансуб бўлиб, «малика» маъносини англатади⁵². Маҳмуд Кошғарий текинлар⁵³ ва Афросиёб⁵⁴ авлодидан бўлган хотинларнинг барчаси (катта-кичиги)га *ترم* (*тарім*)⁵⁵ сўзи ишлатилганлигини, подшо хотинларининг лақаблари *التن ترم* (*алтін тарім*) бўлганлигини таъкидлаган⁵⁶. Яна муаллиф асарнинг бошқа бир жойида Афросиёб қизларидан туғилган аёлларга нисбатан *قاتون* (*қатун*) исми қўлланилганини ҳам келтириб ўтади⁵⁷. Шунингдек, *اشلار* (*iulär*) хотин асли *اشپلار* (*iuijlär*) хоним⁵⁸ *اغلاغو قاتون* (*оглоғу қатун*) саида хотун⁵⁹ иборалари ҳам қўлланилган.

Бону сўзи ҳурмат маъносида аёллар исми ёнига қўшиб ишлатилган⁶⁰. «Авесто»да ҳам ушбу сўз рамзий моҳиятга эга эканлиги таъкидланиб, «чароғон, ёруғлик» маъносини англатган⁶¹.

⁴⁵Муаллифнинг маълумотида кўра, Сотқин ого Амир Темурга қариндош бўлган.

⁴⁶Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. Сўзбоши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари: Ашраф Аҳмад, Ҳ. Бобобеков. Тошкент. 1997. – Б.172.

⁴⁷Аннемарие Шиммел. Жонон менинг жонимда. Ислом оламида хотин-қизлар сиймоси. – Б.87.

⁴⁸Лаҳор – ҳозирги кунда Покистоннинг Карачидан кейинги иккинчи катта шаҳри. XIII асрда Деҳли султонларининг йирик ислом ва тасаввуф марказларидан бири бўлган.

⁴⁹Манду – ҳозирда Ҳиндистоннинг Мадхья Пардеш штатининг шимолий қисмида жойлашган. XIII асрда Деҳли султонларининг пойтахти.

⁵⁰ Аннемарие Шиммел. Жонон менинг жонимда. Ислом оламида хотин-қизлар сиймоси. – Б.87.

⁵¹Мусаева Ф.Т. Ўзбек тилида жинс тушунчасининг ифодаланиши. Филология бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Тошкент. 2019. – Б.11.

⁵²Ўрозбоев А. Огаҳийнинг «Риёз уд-давла» асарида ижтимоий-сиёсий лексика. – Б.66. Kh-davron. uz

⁵³Текин (ёки тегин)лар – бу ерда: Ҳазнавийлар сулоласи вакиллари Алп тегин (901 – 963), Сабук тегин (977 – 997)лар назарда тутилган бўлса керак.

⁵⁴Афросиёб – Туроннинг қадимги подшоҳи. Мил.ав. VII – VI асрларда ҳозирги Самарқанд ҳудудида жойлашган шаҳар номи.

⁵⁵Тарім – аслида қўл ва қўлмақларга қуйиладиган сувларнинг қирғоқлари, уйғурларда оқадиган сув маъносини англатган. Қаранг: Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1-жилд. – Б.376.

⁵⁶Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1-жилд. – Б.376.

⁵⁷ Кўрсатилган манба. 3– Б.88.

⁵⁸Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1-жилд. – Б.140.

⁵⁹ *اغلاغو* (оглағу) – тўқлик, мўллик билан ўсган одам. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1-жилд. – Б.156.

⁶⁰Бону – юқори табақаларга, зодагонларга мансуб аёллар унвони; ҳурмат юзасидан аёллар исмига қўшиб ишлатилади. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. З.М. Маъруфов таҳрири остида. I-том. – Б.130.

⁶¹Ҳомидов Ҳ. «Авесто» файзлари. – Б.62.

Хусусан, темурийлар даврида юқори табақага мансуб хотин-қизлар ҳақиқий исмлари билан тилга олинмай, бошқа жумлалар билан аталган. Бунга *хонум*, *бегим*, *ого/ога*, *оқа/ака*, *бекач* ёки иккинчи исм билан номланишларини кузатиш мумкин⁶². Ҳаттоки, оилада қиз фарзанд туғилса, «*тардалик бола*», «*зийнат соҳиби*» ёки «*мастура*» каби сўз ва иборалар қўлланилган. Араб сайёҳи Ибн Баттутанинг маълумотида кўра, турк султонларига яқин қариндош бўлган аёл ва эркакларга ҳам «ағо» деб мурожаат қилинган. Демак, «ағо» сўзи туркий тилда «катта, улуғ» деган маънони англатган⁶³. Б. Д. Кочнев Қорахонийларнинг 1013 – 1034 йиллар оралиғида зарб қилган дастлабки тангаларида ноёб ном ва бошқа туркий компонентлар билан биргаликда *ака-ога* сўзи ҳам учрашини келтирган⁶⁴.

Ислом дини Ўрта Осиёга кириб келгандан бошлаб оғзаки сўзлашувда ва ёзма манбаларда аёлларга хос туркий эпитетлар билан бирга исломий (ёки исломлашган)лари ҳам қўлланила бошлайди. Хусусан, Муҳаммад (с.а.в.)нинг қизлари Фотима (р.а.) билан Али (р.а.)дан дунёга келган Имом Ҳасан ҳамда Имом Ҳусайндан тарқаган авлодларгина «Саййидлар» деб аталади. Бу авлод аёллари «Саййида» деб эозланган. Ҳадича (р.а.) ва Фотима (р.а.)га нисбатан «хайруннисо» яъни «аёлларнинг (аълоси) яхшиси» деган ўзига хос даража берилган⁶⁵. Худди шундай номланишлар вақф ҳужжатларида ҳам учрайди. Жумладан, айрим аёллар Ҳадича-и даврон (даврон Ҳадичаси), Фотима-и замон (замон Фотимаси), Билқис-и макон сифатлари билан васф қилинган⁶⁶. Ушбу ҳужжатларни ёзишда аёлларни улуғлаб сифатловчи турли хил ижобий маъноли сўзлардан ҳам фойдаланилган.

Масалан, «иффатпаноҳ⁶⁷, исмат⁶⁸ дастгоҳ⁶⁹ мосаммат⁷⁰ *Чучук ойим* бинти Қул Муҳаммад додхоҳ» кабилар⁷¹. Баъзи вақф ҳужжатларида эса аёллар «икки ҳарам эгаси» сифатида таърифланади⁷². Айрим маликалар эса «Маҳди улийё» (юксак бешик, тахт ворисининг онаси)⁷³, «Билқиси соний» эпитети остида улуғлангани кузатилади. Шундай

⁶²Нафасов Т. Имена женщин темуридского происхождения // Тезисы международной научной конференции «Амир Темури и его место в мировой истории». Ташкент. 1996. – С.103.

⁶³Ибн Баттута. саёҳатнома. – Б. 299.

⁶⁴Кочнев Б.Д. Нумизматическая история Караханидского каганата (991 – 1209 гг.) часть I. Источниковедческое исследование. Москва. 2006. – С.28 – 29.

⁶⁵Аннемарие Шиммел. Жонон менинг жонимда. Ислом оламида хотин-қизлар сиймоси. – Б. 25.

⁶⁶Ўзбекистон Республикаси Миллий архиви. (Бундан кейинги ўринларда: ЎЗР МА. Ф.) 323. 1-рўйхат. №568.

⁶⁷ Иффатпаноҳ – иффатли, номусли. Навоий асарлари луғати. – Б.288.

⁶⁸Исмат – поклик, бегуноҳлик, маъсумлик. Навоий асарлари луғати. – Б.281.

⁶⁹ Дастгоҳ – асбоб, асбоб-ускуна, яроғ; бойлик, савлат, қудрат, иқтидор. Навоий асарлари луғати. – Б.183.

⁷⁰ Масамот – бирон лақаб билан номланиш. Персидского-русский словарь: в 2-х тт. Ю.А. Рубинчик. 2-том. – С.511; Масомот – майда тешиқлар, хужайралар. Навоий асарлари луғати. – Б.370.

⁷¹ЎЗРМА. И-323. 1-рўйхат, 129/10.

⁷²«Икки ҳарам эгаси» эпитети асосан Макка ва Мадинада ҳукмдор бўлган эркакларга нисбатан ишлатилган. Аммо биз ўрганган вақф ҳужжатларида ушбу ибора аёлларга нисбатан қўлланган кўчма маънодаги эпитет эканлигини ҳам учратдик. Айрим аёллар ҳаж зиёратчилари учун ҳам вақфлар ажратганлиги маълум. Балки ҳаж амалларини бажарган ёки шу масалада вақф қилган аёлларга нисбатан ҳам бу ибора қўлланилгандир. Чунки Носир Хусравнинг «Сафарнома», Ибн Баттутанинг «Саёҳатнома» асарларида шу каби аёллар тилга олинади. Афсуски, ўрта асрлар даврида Ўрта Осиёдан ҳажга борган аёллар тўғрисида маълумотлар кам сақланиб қолган. Шу боис келгусида бу масалани ҳам чуқурроқ тадқиқ қилиш талаб этилади. Ушбу масала юзасидан мен билан фикрлашган Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти катта илмий ходими, филология фанлари номзоди Б. Ражабовага ўз минатдорлигимни билдираман.

⁷³Айрим ҳолларда бу ибора тахт вориси бўлмаган, фарзанд кўрмаган аёлларга нисбатан ҳам қўлланилган. Масалан, Шарафуддин Али Яздий «Зафарнома»да Сароймулкхоним (Бибихоним)ни Маҳди Улийё деб тилга

маликалардан бири Шайбонийхоннинг келини *Меҳри хоним* (ёки *Меҳрибон хоним*)дир⁷⁴. Айрим хужжатларда эса аёллар исми ёнига *хотун* сўзи ҳам қўшиб ишлатилган⁷⁵. Вақф хужжатларида аёллар исмига *бека* сўзи ҳам қўшиб битилган. Бундай эпитет номлар кўпроқ Хива хонлиги хужжатларида учрайди⁷⁶. Баъзи бир тадқиқотчиларнинг фикрича, *бека* (*ёки бекам*) деб юқори табақа аёлларига нисбатан мурожаат сўзлар ҳам қўлланилган⁷⁷.

Шунингдек, аёлларга тегишли қабр тоши битикларида ҳам маъсума (беғуноҳ), мукаррама (хурматли, азиз), афифа (ҳаёли, иболи, покдомон), муаззама (буюк, улуғ), «тож ул-мухаддирот» (номусли, ифбатли аёллар тожи), «зайн ал-мастурот», яъни «мастура, покдоман аёлларнинг зийнати» каби эпитетлар учрайди⁷⁸.

Хулоса қилиб айтганда аёлларга нисбатан қўлланилган мурожаат сўзлар ва тарихий атамаларни ўрганиш ҳозирги кунгача Ўзбекистон тарихини номаълум бўлиб қолаётган жиҳатларини ўрганиш имконини беради.

олган. Шубҳасиз, бу Сароймулкхонимнинг темурий шаҳзодаларни тарбиялаш ишларига бош-қош бўлганлиги билан боғлиқ.

⁷⁴Мукминова Р.Г. К истории аграрных отношений в Узбекистане XVI в. По материалам «Вақф-наме». Ташкент. 1966. – С.5.

⁷⁵Вақф хужжатларида Фаҳриддин Давлат хотун, Амина хотун, Утарчин хотун каби бир нечта аёллар номи учрайди. Батафсил қаранг: Чехович О.А. Бухарские документы XIV в. Ташкент. 1965. – С. 135, 156, 159.

⁷⁶Хидирова Н. Ў. Хива хонлиги оила-никоҳ муносабатларида аёлларнинг мавқеи (XIX аср охири – XX аср бошларига оид архив хужжатлари асосида) // Хоразм тарихи замонавий тадқиқотларда. Тошкент-Урганч. 2019. – Б.379 – 384.

⁷⁷ «Ичан қалъа» давлат музей-қўриқхонаси катта илмий ходими тарих фанлари номзоди К. Худайбергеновнинг фикрича, Хива хонлигида юқори табақа аёлларига бека деб мурожаат қилинган (Хива. 2016 йил, 18 май, монография муаллифи билан бўлган суҳбат).

⁷⁸Аминов Б. Б. Қабртош битикларида аёллар исмлари. Ўрта асрлар даври тарихи бирламчи манбаларда: муаммолар ва ёндашувлар мавзусидаги илмий-амалий семинар материаллари. Тошкент. 2019. – Б.36 – 37.